

12. Указатель к стенографическому отчёту о заседаниях первой сессии 3-й государственной Думы // Россия. — 1908. — №838. — С.6.
13. *Пошк В.И.* Указ. соч. — С.83.
14. Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчётам (Части I–IV). Третий созыв. Сессия V. 1911–1912 гг. Заседания 1–153. — С.19–23.
15. Россия. — 1908. — №783. — С.1492.
16. Там же. — №800. — С.1762.
17. Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчётам (Части I–IV). Третий созыв. Сессия V. 1911–1912 гг. Заседания 1–153. — С.31–34.
18. Там же. — С.35–46.
19. Там же. — С.48–58.
20. Подольские Губернские Ведомости. — 1908. — №97. — 6 декабря. — С.1.
21. *Степанов С.А.* Чёрная сотня в России (1905–1914). — М., 1992. — С.185.
22. Там же.
23. *Смирнов А.Ф.* Государственная Дума Российской Империи 1906–1917гг.: Историко-правовой очерк. — М., 1998. — С.341.

Summary

A social, party and national structure of podilscih deputies is analysed in article in III-iy State Thought of the Russian empire.

Одержано 3 квітня 2005 р.

УДК 911(47)

М.Ю.Костриця

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ЖИТОМИРЩИНА

Із залученням архівних і нових літературних джерел висвітлюються зв'язки М.С.Грушевського з Житомирщиною – Волинню, розкриваються досі невідомі сторінки його біографії.

Ключові слова: Михайло Грушевський. Житомирщина.

За останні роки історики і дослідники (Р.Піріг, О.Копиленко, Я.Дашкевич, Я.Малик, В.Потульніцький та ін.) багато зробили для написання об'єктивної біографії Михайла Сергійовича Грушевського. Поряд з академічними працями, свій внесок у становлення наукового грушевськост-

навства роблять й краєзнавці. Не виключенням є Житомирщина, з якою Михайла Сергійовича пов'язували родинні, творчі, наукові, державницькі інтереси.

Окремі аспекти перебування М.С.Грушевського на Житомирщині – Волині у 1918 році висвітлювалися у матеріалах Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції “Українська національна ідея: історія і сучасність”, присвяченої 80-річчю УНР (Житомир, 1997 р.)¹. Зокрема, цій тематиці присвячені статті С.Е.Блашкевич і Р.Ю.Кондратюка², М.Ю.Костриці³, Г.П.Мокрицького⁴, ряду інших авторів. Цього ж року побачила світ у “Українському історичному” стаття М.Ю.Костриці “Законотворча діяльність Центральної Ради в Житомирі”, в якій автор оприлюднив цілий ряд нових архівних документів⁵.

У даній статті автор акцентує свою увагу на трьох аспектах: 1) Перебування М.Грушевського на Житомирщині наприкінці ХІХ ст. у двоюрідного брата Григорія Івановича Грушевського; 2) Аналіз газетних статей М.Грушевського у житомирській газеті “Громадянин” (1917-й рік); 3) Хроніка (січень–березень 1918 р.) перебування Малої Ради на чолі з М.С.Грушевським на Житомирщині.

Як відомо, в с.Сестринівка Бердичівського повіту народилася мати Михайла Сергійовича (тепер це село Козятинського району Вінницької області). В Сестринівці минули дитячі і юнацькі роки Михайла Грушевського, сюди він приїздив на канікули, навчаючись у Київському університеті. Його духовним учителем був інший відомий український історик – професор Володимир Боніфатійович Антонович, який народився в містечку Махнівка того ж Бердичівського повіту. Попутно зазначимо, що в Махнівці народився також відомий діяч Центральної Ради і партії українських есерів Ісаак Пугач, а з Сестринівкою пов'язані життя і діяльність українського військовика, члена Центральної Ради Петра Чечеля.

На цьому родинні зв'язки М.С.Грушевського з нашим краєм не припинилися. Як нещодавно з'ясувалося, тривали вони і у кінці ХІХ ст. Архівні пошуки дозволили виявити відомому житомирському краєзнавцю Руслану Кондратюку у фондах Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО) документ про те, що Михайло Сергійович був хрещеним батьком у новонародженого сина його двоюрідного брата Григорія Івановича Грушевського, який протягом 1892–1897 років вчителював у стремигородському однокласному народному училищі на Житомирщині (Стремигород – тепер село Коростенського району).

Григорій Грушевський – самобутній письменник і фольклорист на прохання Михайла Грушевського і Миколи Лисенка записував народні пісні серед мешканців Стремигорода та навколишніх сіл. Про це розповідають

численні листи Григорія до Михайла Грушевського, копії яких зберігаються у фондах новостворюваного історико-меморіального музею М.Грушевського – філії Музею історії м.Киева.

Після створення Центральної Ради, її осередки стали організовуватися й на місцях. З метою роз'яснення політики Центральної Ради Михайло Сергійович і його соратники надсилали в губернії і повіти різноманітні інструкції, листи. У фондах ДАЖО зберігається підшивка першої україномовної губернської газети “Громадянин” – органу нової влади, на сторінках якої активно у 1917–1918-х рр. друкувався Михайло Сергійович.

Перша стаття – “До заславського “бонапарта” пана Лавренюка”, опублікована у числах за 14 липня і 27 липня 1917 року. В цій статті М.Грушевський викриває свавілля, політичну обмеженість та недалекоглядність повітового комісара Заславського повіту Лавренюка. Ця стаття – відповідь на лист звинувачення заславського комісара в “анархізмі” Центральної Раду та вимогою визнати в Україні владу Тимчасового Уряду. Грушевський викриває недоречність вимог та претензій проросійськи налаштованого дрібного провінційного чиновника, роблячи акцент на його малограмотність та некомпетентність. У статті-зверненні “Землякам”, яка була опублікована 1 серпня 1917 р., Грушевський звертається до надзвичайно актуального питання про становлення української національної свідомості, про необхідність розпочати українізацію, значення І Універсалу та ролі Тимчасового Уряду в Українській революції, дає визначення федерації, як “союзу вільних народів” Грушевський з обуренням пише про ставлення російських великодержавних обивателів до української нації як до декоративної, “себто такої, що тільки прикраси має: вишивану сорочку, ковбасу, чарку”.

Гостро викривав Грушевський тих “землячків”, які визнаючи себе українцями, висловлювалися у такому дусі: “наречія Грушевського не пімаю”. “Ведь он австрієць”. Вчений вказує причини такого ставлення до мови, історії, культури з боку частини земляків, вбачаючи їх в процесах “зденационалізації” так званих “малоросів”, “югоросів”, “землячков”. Грушевський закликає українців краю перестати оглядатися на східного сусіда і почати самостійно будувати своє життя, як повноцінна європейська нація. Водночас він усвідомлює, що українську культуру треба плакати поки що в селах, а не в містах.

Звертання “Землякам” завершується думкою про роль Росії-федерації і майбутні перспективи союзу, спілки вільних народів, а також тезою про Українізацію (саме з великої літери). “Громадське життя, всі громадські та державні установи час до життя народного пристосування – час їх Українізувати”.

Сьогодні важко недооцінити важливість та актуальність цієї думки. Врешті-решт перед нами вперше висловлене в популярній роботі Грушевського гасло про необхідність започаткування Політики Українцізації.

В мініатюрному нарисі “Село та місто” (№7, 1 серпня 1917 р.) Михайло Грушевський проводить сумне порівняння між розкішним міським життям волинського панства та безперервною рабською працею волинського села. Грушевський добре бачив страшну соціальну прірву між українським селом і знеаціоналізованим містом, розуміючи, застерігав, що в цій прірві може загинути українська революція та державність.

В статті “Що таке Універсал?” , що була опублікована 1, 3 серпня 1917 року, М.Грушевський вдається до роз’яснення основного змісту проголошення І Універсалу. Фактично перед нами один з небагатьох прикладів, які дійшли до наших часів, високоякісної політичної української агітаційної літератури. Автор намагається визначити історичну необхідність Української автономії, нагадує в яскравих метафорах про дворушну позицію Російського уряду.

В коротенькому нарисі “Страшкові діти” (13 серпня 1917 р.) Грушевський звертається до волинської громадськості з пересторогою втриматися від неперевічених і ворожих чуток щодо УНР, а також застерігав від їх поширення. Вчений добре розумів вплив суспільної думки на військові події на фронті, тому і звернув свою увагу на цю соціальну проблему.

Публікації М.С.Грушевського в житомирській газеті “Громадянин” виразно відбивають еволюцію його політичних поглядів, вміння послідовно трансформувати свої наукові та політичні погляди в умовах швидкої зміни історичних реалій.

Перебіг військових подій початку 1918 року змусив Житомир прийняти на себе функції... столиці України. Як це сталося?

У кінці січня 1918 р. більшовицькі війська, на чолі яких стояв російський сатрап, колишній царський полковник М. Муравйов, підійшли до Києва і почали обстріл, а згодом і штурм міста. Прагнучи врятувати столицю від знищення більшовицькими військами, Центральна Рада прийняла рішення вивести війська й артилерію з центра у передмістя, а державні органи евакуювати до Житомира. В ніч з 27 на 28 січня Центральна Рада прибула до Житомира. Її поява у місті не викликала захоплення ні в місцевих обивателів, ні в міських властей.

Як свідчать матеріали Державного архіву Житомирської області, 28 січня 1918 р. відбулося екстрене засідання міської думи, на якому розглядалося питання “про становище в м. Житомирі у зв’язку з поточними подіями й заняття м. Києва більшовиками”.⁷

Із заявою виступив представник Центральної Ради Слоницький, який повідомив, що уряд має намір зайняти приміщення гімназії Покрамович (цей будинок по вулиці Пушкінській тепер перебудовано і в ньому знаходиться факультет іноземних мов Державного педагогічного інституту ім.І.Я.Франка). Заява Слоницького викликала вкрай негативну реакцію у більшості гласних міської думи. Зокрема, гласний Айнгорн зазначив, що дума в політичній боротьбі не може стати на той чи інший бік. Її мета – турбота про безпеку населення цілого міста. Тому потрібно, щоб Центральна Рада залишила Житомир. З категоричними запереченнями щодо перебування Центральної Ради в Житомирі, у зв'язку з присутністю якої може статися розгром міста, виступили й інші гласні думи. Та, незважаючи на далеко не гостинну зустріч, Центральна Рада все ж таки залишилась в Житомирі.

Не отримавши притулку у місті, члени Центральної Ради змушені були залишитися жити у ... залізничних вагонах безпосередньо на станції. Та навіть і в цих складних умовах Центральна Рада продовжувала плідно займатися законотворчою діяльністю.

Вже наступного дня відбулося засідання Ради народних міністрів, на якому було здійснено перерозподіл обов'язків між членами урядового кабінету. Зокрема, голові ради міністрів, міністру торгу і промисловості В.Голубовичу було доручено виконувати обов'язки міністра міжнародних справ, міністру судових справ М.Ткаченку надано портфель міністра фінансів, міністру внутрішніх справ П.Христюку – міністра освіти, заступнику міністра військових справ О.Жуковському – міністра військових справ, заступнику міністра шляхів Г.Сидоренку – міністра пошт і телеграфів.

На засіданні 30 січня було прийнято відозву Ради народних міністрів до народу України, в якій повідомлялось про більшовицьку агресію, причини вимушеного переїзду Центральної Ради та уряду УНР з Києва до Житомира. На цьому засіданні було прийнято також ряд законів (в тому числі і земельного), проведено обговорення Радою народних міністрів питання про звернення до Німеччини щодо військової допомоги в очищенні України від більшовицьких напасників (за введення німецьких військ голосували чотири міністри, один утримався).

1 лютого відбулося засідання Малої Ради, на якій обговорювалося питання про “доповнюючу конвенцію з Німеччиною в справі воєнної допомоги Україні в боротьбі з більшовиками”. Раді народних міністрів доручалось ужити всіх заходів, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, для боротьби з анархією, в тому числі “підписувати всякі умови з іншими державами”.

Хід військових дій вплинув на перебіг подій і під загрозою зайняття Житомира більшовиками, Мала Рада та уряд вимушені увечері 1 лютого вийхати у напрямку Сарн. Після звернення уряду В.Голубовича до німців за допомогою, останні не забарилися. Німці послали на Україну війська фельдмаршала Германа фон Ейхгорна, який невдовзі окупував Житомир та інші міста Правобережної України. У моїй філокартичній колекції є поштові листівки з краєвидами Житомира і Бердичева, видані німцями в цей час. На зворотному боці листівок на вихідних реквізитах позначено: “Військова група Ейхгорна”⁸.

Певний час Центральна Рада перебувала у Коростені. Тут прийнято ряд важливих законів. Зокрема, 12 лютого Малою Радою було ухвалено закон про впровадження в УНР нового (григоріанського) календаря з 16 лютого 1918 р. Це число наказано “рахувати першим числом місяця березоля (марта)”. Цього ж дня було прийнято Закон про впровадження середньоевропейського часу (стрілка годинника поверталася назад на 1 годину і 8 хвилин). Але головною подією стало затвердження гербом УНР тризуба – “знака Київської держави часів Володимира Святого”. Після заняття з боєм 11 лютого Житомира куренем П.Болбочана, Центральна Рада та Рада народних міністрів 13 лютого переїздить із Коростеня знову до Житомира.

14 лютого Рада народних міністрів призначає Комірного головним комісаром уряду УНР при головнокомандуючому німецькими військами в Україні, затверджується спеціальна інструкція при права та обов'язки комісара.

15 лютого з метою підсилення влади на місцях видається наказ про запровадження посад губернiальних та повітових комендантів для “боротьби з анархією взагалі і для охорони майна військового”.

З 15 лютого в Житомирі почала виходити газета “Народна воля”, редакція якої переїхала з Києва. Вона однією з перших надрукувала прийняті на території Житомирщини закони УНР.

В кінці лютого Житомир став епіцентром передислокації військ УНР перед наступом на Київ. Події цих днів, зокрема 25–27 лютого 1918 р. у своїх спогадах описує генерал-хорунжий Генерального штабу УНР Всеволод Петрів, у майбутньому на еміграції – військовий літератор, педагог, один з провідних діячів ОУН. Додамо, що В.Петрів з січня по червень 1919 р. був начальником житомирської юнацької школи, яка готувала старшин для армії УНР⁹.

В.Петрів згадує:¹⁰ “Вже вечоріло, місто ніяк не змінило свого звичайного життя. Тільки біля колишнього губернаторського дому (тепер на цьому місці кінотеатр “Україна”), що стояв за невеликим густеньким скве-

ром, на Київській вулиці, біліючи своїми колонами в старошляхетському стилі, чорніли, як черепахи, німецькі панцирні авто для безпеки піхоти. На вулиці проти скверу стояла невелика юрба цікавих, а перед сквером мирно ступали двоє німецьких вартових у шоломах, з рушницями.

Німецькі старшини розташувалися недалеко від свого дивізіону в готелі “Рим” (на цьому місці тепер книгарня “Знання”). Через декілька будинків на тій же вулиці стояла невеличка німецька варта, а між готелем і губернаторським будинком ходила зв’язкова стежа...”

Ось як описує В.Петрів інцидент, що стався з його помічником, прапорщиком Андрієнком на житомирському вокзалі. “Дивна людина – оцей Андрієнко. Прапорщик з народних вчителів, поранений в обидві ноги під час світової війни, від чого одна нога стала коротшою, він накульгував. Гарячий і нестримний, він шойно в Житомирі вскочив у велику халепу: зустрів на станції Грушевського, підійшов до нього і каже:

– Якого чорта, батьку, привів німців? Це ж чортзна-що, а не політика – ганьба на цілий світ. Соціаліст, а з кайзером трактує.

Почувши цю розмову, вартовий стрілець із наддніпрянців підскочив і в досить-таки нечесний спосіб штурхнув Андрієнка зі словами:

– Як смієш так з головою уряду балакати? Але Андрієнко відповів:

– Він (це Грушевський) має велику шану, що його ми, народ, обрали, а не я, що він у мене голова уряду.

Не знаю, що відповів стрілець, але зрештою дійшло до того, що Андрієнко, крикнучи до Грушевського: “як ти не спиниш цього дурня, я спиню”, – схопився до шаблі, ну, звичайно, і був заарештований та обеззброєний. Але на тому біда не спинилась: гайдамацтво не визнало правди за вартовим і хотіло силою визволити Андрієнка “з буржуазного полону”, та все це якось уладналося завдяки Грушевському, що сам наказав звільнити Андрієнка запискою, в якій написано було, як мені казали, що мовляв за ширість не карають, а гайдмака не завжди розуміється в політиці”.

М.С.Грушевський використав перебування в Житомирі для осмислення політичної ситуації, яка склалася в Україні. Тут з-під його пера виходить стаття “Українська самостійність і її історична необхідність”. В ній він приходить до висновку, що проголошення самостійності України викликано потребою закінчення миру, потребою більш “рішучої політичної боротьби з походом Великої Росії на Україну”, і, нарешті – необхідністю “повної свободи в упорядкуванні соціальних, економічних і фінансових справ України”. Стаття була опублікована у житомирській газеті “Народна воля”¹¹.

У першій декаді березня засідання Малої Ради в Житомирі відбува-

лися майже щоденно. Було ухвалено закон про грошову одиницю – гривню та друк кредитних державних білетів вартістю 2, 5, 10, 20, 100, 500 і 1000 гривень. Ухвалено закони про громадянство УНР, тимчасовий статут про громадські роботи, реєстрацію громадянства УНР¹².

На засіданні Малої ради, в Житомирі, що відбулося в березні, було також схвалено закон про адміністративно-територіальний устрій УНР, згідно якого скасувався поділ України на губернії і повіти, встановлювався поділ на землі – 32 одиниці.

Активній законотворчості Центральної Ради у її другий приїзд до Житомира сприяв очевидно і той фактор, що цього разу вона мала пристойне приміщення і гарні умови для своєї роботи. Містилась Центральна Рада у будинку дворянського зібрання¹³. Це було одне з найкращих приміщень на той час у місті. На жаль, під час Другої світової війни цей історичний будинок було зруйновано.

У 1997 році під час конференції “Українська національна ідея: історія і сучасність” перебування у Житомирі Центральної Ради відзначено меморіальною дошкою.

9 березня 1918 р. Центральна Рада з Житомира повернулася до Києва – столиці УНР.

Примітки

1. Українська національна ідея: історія і сучасність: Науковий збірник / Відп. ред. М.Ю.Костриця. – Житомир, 1997. – 144 с.
2. *Блашкевич С.Е., Кондратюк Р.Ю.* Національно-демократична революція на Волині // Українська національна ідея: історія і сучасність. – С.3-5.
3. *Костриця М.Ю.* Законотворча діяльність Центральної Ради на Житомирщині // Там же. – С.5-7.
4. *Мокрицький Г.П.* Події 1918 року в Житомирі. Про що говорять факти? // Там же. – С.8-12.
5. *Костриця Микола.* Законотворча діяльність Центральної Ради в Житомирі // Український історик. – Т.XXXIV. – Ч.1-4 (132-135). – 1997. – С.192-195.
6. *Завальнюк К.В.* Український державний і громадський діяч П.І.Чечель (1890–1951) // Житомиру – 1120 (884–2004): Наук. зб. “Велика Волинь”. – Т.31 / Гол. ред. М.Ю.Костриця. – Житомир, 2004. – С.346-349.
7. Заседание думы // Вольнь. – 1918. – 30 янв.
8. *Костриця М.Ю.* М.С.Грушевський у Житомирі // Житомирський вісник. – 1994. – 25 лист.
9. *Кондратюк Р.Ю.* Житомирська юнацька школа // Житомирський вісник. – 1993. – 17 вер.
10. *Петрів В.* Неторваним шляхом: Спомин з історії української революції

1917–1921 рр. Частина 2 // Вітчизна. – 1994. – №1-2. – С.137-149.

11. *Грушевський М.* Українська самостійність і її історична необхідність // Народна воля. – 1918. – 17 лют.

12. *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 1995. – С.262.

13. Трудовая Вольнь. – 1918. – 5 марта.

Summary

With the help of the use of archive and new literature resources M.S.Hrushevsky's relations with Zhytomyrshchyna and Volyn are shown, the unknown facts of his biography are revealed.

Одержано 18 квітня 2005 р.

УДК 908(477.43)“19”

В.С.Прокончук

ВПЛИВ УКК НА ІСТОРИКО-РЕГІОНАЛЬНЕ ДОСЛІДНИЦТВО НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-х рр. ХХ ст.

У статті простежуються деякі аспекти взаємодії УКК з краєзнавчими структурами Кам'янецьчини, що справило благодатний вплив на розвиток історико-регіонального дослідництва краю в другій половині 20-х років минулого століття.

Ключові слова: *Український комітет краєзнавства, Кам'янецьчина, науково-дослідна кафедра, окружний комітет краєзнавства, журнал “Краєзнавство”.*

У травні 2005-го минуло 80 років з часу створення на I Всеукраїнській краєзнавчій конференції, що проходила в Харкові 28–31 травня 1925 року, Українського комітету краєзнавства – науково-громадського центру координації краєзнавчого руху в Україні, що діяв під керівництвом Управління наукою Народного комісаріату освіти УСРР.

У 30–70-і роки ХХ ст. про нього не писали і не згадували, як і про інші структури, піддані репресіям. В умовах перебудови і гласності, а тим більше – у час незалежності, цей феномен краєзнавства знову привернув до себе увагу. Першими звернулись до практики його функціонування академік НАН України П.Т.Тронько¹, відомі науковці Ю.З.Данилюк²,